

KESZEG VILMOS

AZ ÁLOM: A MÚLT VAGY A JÖVŐ

Az egyén életében vagy környezetében váratlanul bekövetkező esemény, sorseseemény, váratlan helyzet indítja el a személy vagy a közösség álmotrepertóriumának áttekintését, értelmezését.

Sigmund Freud *Álmofejtés* (1900) című munkájában (néhány kortársával egy időben) azt igazolta, hogy az álmok különböző technikák segítségével sajátos narratív formába rendezik az egyén emlékeit, élményeit, traumáit, elfojtott vágyait. Az álmok motívumai biográfikus epizódokkal, az egyén múltjával állnak kapcsolatban, valamilyen kóros állapot következtében bukkannak fel. A biográfikus epizódok sajátos metaforikus nyelven jelennek meg, amelyet az álmodó önmagában nem, csupán a pszichoanalitikus segítségével tud megfejteni.¹ Az emlékezetkutatást megalapozó egy a 20. század első felében megjelent munka, Maurice Halbwachs *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925) című könyve Freudhoz hasonlóan az álmat a múltra való emlékezőként értelmezte. Tekintve, hogy az álmok kivonják magukat a társadalmi ellenőrzés alól, a múlt eseményei rendszertelenül és önkényesen, sokszor eltorzulva épülnek be az álomtörténetbe.²

Napjainkig nyúló hagyományba illeszkedik az az álomértelmezési gyakorlat, amely szerint az álomtörténet a jövőt jeleníti meg. Az álmofejtés a jóslástechnikák egyike. Olykor a test mint mikrokozmosz érzékeli az üzeneteket (tenyérjóslás), máskor a természeti környezetben és az asztrális világban jelennek meg a burkolt jelentéssel telített előjelek, vagy megidézett lények (pl. halottak, szellemek) tárják fel a jövő titkait. A jóslás specialistái különféle, az analógia szabályát alkalmazó műveleteket végeznek el (pl. kártyajóslás, öntés).

Az álomértelmezés a jóslástechnikák között az ókortól ismert népszerű divinációs eljárás. A középkortól kezdve Artemidórosznak a Kr. u. 2. szá-

zadban írott műve, az *Oneirokritika (Álmoskönyv)* számít az álomfejtés alapkönyvének. Számítalan nyelvre fordították, gyakran hivatkozták, s még gyakrabban ihletődtek belőle, alkalmazták a jövő meg tudakolására. A 20. századi álomértelmezésektől eltérően a jóslási gyakorlatban az álom nem az egyén álommunkájának eredménye. Az egyén mindössze médium szerepét tölti be, aki receptálja egy transzcendens lény narratív üzenetét. Az álmok jövőtudatot termelnek, az egyén és környezete számára a jelent megnyitják a jövő felé. Ugyanakkor az álom az egyéni sors szemléletes reprezentációja, ezáltal alkalmas az egyéni sors megjelenítésére és számontartására. Az álomtörténet epizódjai biografikus motívumok, akárcsak Sigmund Freud értelmezésében, a pszichoanalízissel ellentétben viszont az álomtörténet biografikus epizódjaira az illető személy életében a jövőben kerül sor. Az álmok egyik része önkéntelenül, az egyén akarata ellenére játszódik le. Európa-szerte s így a magyar társadalomban is ismert az álmok rituális körülmények közötti előidézése. András napját a lányok böjtöléssel töltötték, esetleg néhány speciálisan elkészített falatot fogyasztottak, párnájuk alá férfiruhát tettek. Az ekkor látott álomban jövendő férjük jelent meg. Ha három egymás utáni kedden böjtöt tartottak, a harmadik nap éjszakáján szintén megláthatták jövendő kérésüket. Luca napján egy almába haraptak, s ettől kezdve naponta egy-egy harapást ettek belőle. A 12. napon, karácsony szombatján az alma csutkát a párnája alá helyezi, hogy álmában férjével találkozzék. Moldvában a lány Szilveszter napján sós lepényt süt, párnája alá teszi, éjfélkor a kúton egy korty vizet vesz a szájába. Ezt követően álmában megismeri majdani férjét.

Az alábbiakban az álomról való beszélés, az álomértelmezés népi kultúrában meglévő gyakorlatát, az álomról való beszélés funkcióit és finalitásait tekintjük át.³

Kontextusok

■ Az álomról való beszélésnek két *releváns kontextusa* válik külön. Az egyik releváns kontextus az egyéni életvezetés, a személyes sors, a mindennapi élet, a másik az általános emberi életről, a kollektív sorsról való beszélés ritualizált kontextusa. Első esetben az álomról való beszélést az álomban való részesülés, az álom kiváltotta élmény indítja el. Az egyén az álmot személyes sorsával, közvetlen környezetével vagy a kollektív sorssal hozza összefüggésbe. Az álomban, a látomásban részesülő egyén kezdeményezi az álomról való beszélést, ennek célja az élmény feldolgozása és értelmezése. Az egyént az álommal való foglalkozásra az álom kiváltotta lelkiállapot ösztönzi. Az élmény által kiváltott tipikus lelkiállapotok az eufória, az elbizonytalanodás, a depresszió. Az élményt az egyén magában gondolja végig, értelmezi, vagy környezetében verbalizálja. Az álomélmények, a látomások megosztásának szociális kontextusába tartoznak a közvetlen környezetben élő családtagok, szomszédok, a közel álló személyek (rokonok, hitközösség tagjai, bizalmas személyek) vagy a specialisták. Az élmény megosztására kiválasztott személyek általában felnőttek, gyakrabban nők. Az álomértelmezésre felkért specialista a lokális közösség vagy a régió egy erre szakosodott tagja.

Az egyén életében vagy környezetében váratlanul bekövetkező esemény, sorseselemény, váratlan helyzet indítja el a személy vagy a közösség álomrepertóriumának áttekintését, értelmezését. Ebben az esetben retrospektív módon egy előállt helyzet vagy esemény előjeleit, okait és értelmezését keresik meg az álmokban.

Az álomról való beszélés második releváns kontextusa egy olyan téma- vagy helyzetorientált beszédhelyzet, amelyben az álom példázatként, a helyzetet értelmező, összefüggéseket megvilágító evidenciaként, család-, helytörténeti epizódként vagy társalgási, szórakoztató kuriózumként hangzik el. Az álom felidézését egy adott helyzet (szerencse, szerencsétlenség, halál) vagy csupán a szövegekörnyezet (a be-

szélgetés fonalának alakulása) indítja el. Ez utóbbi eset jellegzetes típusai a hiedelmekről, az emberi sorsokról, a különcökről, a csodákról való beszélés.

Az álom elbeszélése

■ Az álomról való beszélés az álom, látomás *narratív formába* öntése. Az álomtörténetek tipikus motívumai az álomesemény körülményei (táji környezet, napszak), meglepő élmények (fény, illat, szín, dallam, hang), a szereplők jellemzése (öltözet, meglepő alkati tulajdonságok, beszéd- és viselkedésmód), az álomban tapasztalt meglepő teljesítmények (repülni tudás, tehetetlenség, csodás megszólalás), az álombeli párbeszéd reprodukálása. Az álom narratív formába öntése az élménynek narratív sémákhoz való közelítése, narratív sémákba való illesztése. A narratív sémák a gyakran ismétlődő események *forгатókönyve*. Az álom narratív formába öntése során történik meg az álom irreleváns epizódjainak kiszűrése, az epizódok narratív rendben való elhelyezése, a történet koherenciájának megteremtése.

A fenti két kontextusnak megfelelően – M. Bahtyinnak a beszéd *műfajtipológiáját* követve – az álomnarratívumok két műfajba sorolhatóak. Az álomlátás hatására elinduló narráció elsődleges műfajként a kommunikatív emlékezet formája (élménytörténet, igaztörténet, híresztelés, képtelen történet). A rokon igaztörténetektől eltérően bennük sokkal erősebb az önreflexív jelleg. Az álomnarratívum epizódként épülhet be másodlagos, strukturált beszédműfajokba (eposz, mítosz, legenda, biográfia, lokális és országtörténelem, regény, film).⁴

Attitűdök

■ Az álomhoz kapcsolódó *attitűdök* kognitív kontextusokhoz kötődnek. A kognitív kontextusok a korszaktudattal⁵ állnak összefüggésben, amely egy korszak, ezen belül egy társadalmi osztály vagy csoport önmagáról kialakított meggyőződéseit, elfogadott értékrendjét, habitusait, az előző korszakkal, más társadalmi kategóriákkal szemben érvényesített attitűdjeit és sztereotípiáit tartalmazza.

A mitikus és vallásos világek az álmat szakrális kommunikációként alkalmazzák. Eszerint az álom divináció, a transzcendens lényekkel és az ősökkel való találkozás ideje. Az álom ideje az igazi idő, a lineáris időből való szabadulás ideje. Az álomban sugallt és receptált események a szakrális történelem eseményei. Az üzenet a transzcendens lényektől eredő utasítás, tanács. Gyakran kultuszok forrása. Álombeli üzenetben az ókori Keleten, a törzsi társadalmakban, a világvallásokban férfiak, egyházi vezetők részesültek. Az ókori Keleten gyakran a szentélyben alvás tette lehetővé az álomban való részesülést. Az álombeli üzenet egyértelmű, nem szorul értelmezésre. Az álom értelmezése papi feladat volt.⁶ A francia szociológiai iskola mítoszértelmezője, Lucien Lévy-Bruhl szerint az álmok és a látomások objektív jellegűek, minthogy kapcsolatot teremtenek az egyébként láthatatlan lényekkel (halottak, ősök, mitikus lények).⁷ Ugyanakkor individuális jellegűek, minthogy direkt kapcsolatot létesítenek egy egyén és egy transzcendens lény között. Az álom ideje az igazi idő, minthogy ilyenkor tárul fel a mítoszok jelentése, a rítusok forгатókönyve. Az álmok idején az egyén figyelmeztetésben, tanácsban részesül, az imák, a ráolvasások, a vallásos énekek ilyenkor sajátíthatók el.

Az álomlátás képessége bizonyos vezető tisztségek betöltésének feltétele.⁸ A 20. században tevékenykedő látóasszonyok vallásos misszióként örökítik meg és a hitközösség ritualizált kapcsolathálóján keresztül terjesztik látomásait. Az álmat és a látomást kinyilatkoztatásként, szakrális kommunikációként kezelő közösségekben az álmok gyakorlati szerepelt rendelkeznek: a múlt vagy a jövő hiteles reprezentációi,

vallásos ideológiát, szociális és morális értékrendet (viselkedési minták, attitűdök) támasztanak alá, társadalmi státusokat és viszonyokat legitimálnak (boszorkányok azonosítása a lucaszékről), a jogszerűséget, a társadalmi szankciót alapozzák meg (cseberbe nézés), az egyén, a közösség számára életvezetési stratégiát (gyógymód, halálra való felkészülés, társadalmi viszonyok átrendezése, társadalmi tények elfogadása) képeznek.

A tudományos paradigmaváltást követően az álomfejtés tudományból hamis tudománnyá változott, s a populáris kultúrába vonult vissza. Mezopotámiában az i. e. 3. évezredben, Egyiptomban az i. e. 2. évezred közepén, Babilóniában az i. e. 1. évezredben vált általánossá az álombeli üzenetek összegyűjtése. Ninivében az i. e. 8. század végén készült el az Asszír Álmoskönyv, amely a keleti és az európai álomfejtés alapjává vált. Az álmoskönyv az álommotívumokat előjelként értelmezi, s ezek jegyzékét tartalmazza. A szócikk első fele leíró jellegű, előjel. Neve: protaszisz. Második része a motívum, az előjel értelmezése, az apadoszisz.⁹ Az álmoskönyvek a 16. században kezdődő magyar nyelvű nyomtatás hatására népolvasmánnyá, szórakoztató irodalommal váltak. A nyomdászközpontokban egymás után láttak napvilágot a *Nagy Egyiptomi Álmoskönyv*, az *Álom Könyvetzke*, az *Álom könyveczke* újabb-nál újabb, fordított és bővített kiadásai. A 20. században Krúdy Gyula, Lestyán Sándor, Szepes Mária állított össze álomszótárat. Az álomértelmezés több más jóslási formával együtt az írott, a hangzó és az elektronikus média szórakoztató, közszolgálati rovataiban kapott helyet.

A felvilágosodás racionális világképe és elitizmusa kompromittálta a transzcendens világ különböző formáit és lényeit (a szentek, a mitikus lények, a halottak világa), a transzcendens kommunikáció formáit, az ezzel kapcsolatos technikákat és tapasztalatokat. Az álomértelmezők és látók a többi mágikus és transzcendens szolgáltatást nyújtó személlyel együtt sorozatos koncepciók perек áldozataivá váltak. Az álomértelmezéssel kapcsolatos tudás a hiedelem körébe utalódott át (*Álom s esős idő*). Az álommal kapcsolatos tudás visszaszorult az intézmények (egyház, iskola, könyvkiadás, közintézmények) által érintetlenül maradt személyes és lokális univerzumba. Ebben a közegben szubkulturaként vagy ellenkulturaként egy történelmi-ideológiai helyzettel szembeni ellenállás, mozgalom formájává, a közösségi és az individuális életforma válságba jutásakor a hitet és a reményt újratermelő cselekvéssé vált (a háborúba elhurcolt férfiak sorsának megtudakolása, a kollektivizálás idején kibontakozott székelyföldi millenáris mozgalom). Ebből a rejtőzködő kontextusból és állapotból az 1989-es rendszerváltozás után az álomjóslás újra a nyilvánosság elé lépett.

Az álomnarratívumok regényben, filmben, festményen való megjelenítése az álmokat megfosztja a külső világgal, a valósággal való megfeleléstől, esztétikai horizontba vonja, fikcióba illeszti bele, szerzői intenciónak rendeli alá, egy művészi üzenet hordozásának szolgálatába állítja. Petőfi Sándor *Jövendölés* című verse az álmat a művészi sors tragikumának szemléltetésére használja fel. Thomas Mann *József és testvérei* című regényének főhőse a fáraó álmait megfejtve hoz létre egy új, ökonomikus, biztonságot nyújtó világot. A király álmát sikeresen értelmező szegénylegény története a népszerű népmesei szűzsék egyike. A népballadákban megjelenő álom-epizódok a tragikus női sorsot jelzik előre.

Az álom *biografikus funkciójának* felvállalása, biografikus funkcióba való beillesztése az álomértelmezés során történik meg. Az álomértelmezés során az értelmező az álomnarratívumot külső referenciával, élettörténeti eseménnyel hozza összefüggésbe, extenziót keres az álomnarratívum számára. Az álomról való beszélés során az álomnarratívum és extenziója között koherenciát állít fel, s ennek következtében az álom egy élethelyzet, egy biografikus esemény reprezentációjaként kezd mű-

ködni. Az álom retrospektív módon hiányzó biográfiai epizódokat tár fel, biografikus epizódok kontextusát világítja meg, vagy a jövőre vonatkozó életpálya-epizódot tár fel. Az álomban megkonstruált biografikus narratívum a személyes identitás, azon belül a narratív identitás részévé válik. Az egyén hozzáigazítja életét, maga vagy környezete életpályája-reprezentációjaként forgalmazza.

Álom és közösségek

■ Az álom értelmezése és a róla való beszélés a *szociális kohézió létrehozásának* egyik formája. Az 1960-as években megszületett és népszerűvé vált beszélés néprajza a *beszélőközösség* terminussal nevezte meg a beszélési szokások, normák és gyakorlat által létrejövő társadalmat.¹⁰ Esetünkben az álomról való beszélés következő szabályai látszanak körvonalazódni: az egyén kivel osztja meg álmait, kit avat be álmainak intim világába (álomértelmezővel, családtaggal, hittársakkal, prédikátorával)? Milyen rendszerességgel (állandó jelleggel, egyszeri alkalommal)? Milyen körülmények között (otthon, gyülekezeti házban, ravatal mellett, spontánul vagy rituálizált formában)? Milyen céllal (az álom kiváltotta lelkiállapot levezetése végett, a narratív identitás kifejezéséért, lelki érzékenységét bizonyítandó)? Milyen személyes jellegű mentális reprezentációk válnak nyilvános reprezentációkká? 1925-ben megjelent könyvében Maurice Halbwachs olyan társadalmakat mutat be, amelyek a közös emlékezeti tartalmak és emlékezési gyakorlatok révén konstruálódtak meg (a család, a nemesség, a kereszténység).¹¹ W. B. Pearce, W. Barnett és V. Cronen az 1970-es években megalkotott elmélete szerint a beszédmód és a beszélés mint cselekvés – az alkalmazott kommunikációs stratégiák révén – társadalmi környezetet hoz létre. A szerzők a biográfiai esemény és a biografikus önreprezentáció három formáját értelmezik. Az *átélt történet* az egyén életét mások életével hozza összhangba, másokkal közös horizontba illeszti az egyént, az egyént szociális szférába helyezi, a másokkal való szimpátiáról, szolidaritásról szól. Az *elmesélt történet* jelentéseket rendel hozzá az egyén által átélt történethez, illetve ezeket a jelentéseket a történet elmesélése által popularizálja. Funkciója az egyén és környezete viszonyának erősítése, a külvilág, az események tagolása. És végül a még *el nem mondott történetek* titokhelyzetet alakítanak ki: megóvják a történetet, szolidarizálnak a titok ismerőivel, marginalizálják vagy megóvják a titoktól elzárt személyeket.¹²

Az *emlékezetközösség* terminust Pierre Nora és munkacsoportja alkotta meg,¹³ s Jan Assmann építette bele az emlékezetéről készített elméletébe.¹⁴ Az álmok megosztása, forgalmazása a társadalomban az egyes egyénekre (álmaikra, álomhoz való viszonyukra, életpályájuk epizódjaira) vonatkozó tudást halmozza fel. Minden közösség számon tartja az álmodókat, az álomértelmezőket, a nagy álmodókat, az ősöket, a családtagokat, a közösség tagjainak jelentős álmait, a település történetében, a település lakóinak életében beigazolódott jelentős álmokat. A lokális közösségbe való szocializáció folyamán az egyén az álomtörténetek repertóriumába és az álmokkal szemben érvényesített kognitív attitűdökbe is szocializálódik. A 20. századi világéget minden településen és régióban más-más személy, más-más álom által jövedelte meg.

Stanley Fish 1980-ban honosította meg az *értelmező közösség* fogalmát. A terminussal azt a társadalmat nevezte meg, amely egy adott időben és helyzetben egy helyzetet, egy szöveget azonos módon értelmez. Az azonos interpretáció mögött a társadalom tagjainak azonos tudása, tapasztalata, azonos értelmezési hagyománya és gyakorlata mint interpretív tőkéje húzódik.¹⁵ Az álomnarratívumok gyakran az értelmezésükre tett erőfeszítés, az értelmezés beigazolódásának történetével társulva terjednek el. A jeles látókra vonatkozó történetek, a látomás helyzetében való je-

lenlét egyszerre hozza létre a vallásos beszélő, emlékezet- és értelmező/interpretív közösséget. A birodalomalapító fejedelmek, a vallásalapító hitújítók (Buddha álma), a nemzetségalapító őszülők (Emese álma) álma a kulturális emlékezet által öröközött meg.

■ JEGYZETEK

1. Magyarul: Sigmund Freud: Álomfejtés. Helikon, Bp., 1935.
2. Maurice Halbwachs: Les cadres sociaux de la mémoire. Librairie Félix Alcan, Paris, 1925.
3. Jelen tanulmány része a magyar álom- és látomáskutatást összefoglaló munka előszavának. Lásd: Álomok és látomások a 20–21. századból I–II. (Szerk. Keszeg Vilmos – Peti Lehel – Pócs Éva) Pécsi Tudományegyetem – L'Harmattan, Pécs–Bp., 2009. 30–35. A szerző korábban összegyűjtötte és közzétette az Erdélyi Mezőség magyar lakosságának jóslástechnikáit, lásd Keszeg Vilmos: Jóslások a Mezőségen. Etnomantikai elemzés. Bon Ami, Sepsiszentgyörgy, 1997.
4. A beszéd műfajairól: Mihail M. Bahtyin: A beszéd műfajai. In: Uő: A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások. Gondolat Kiadó, Bp., 1986. 357–418.
5. A fogalmat. Odo Marquard alapján, Kulcsár-Szabó Zoltán használja: Kulcsár-Szabó Zoltán: A „korszak” retorikája (A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia). In: Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai. (Szerk. Bednatics Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály) Osiris Kiadó, Bp., 2000. 90–105.
6. Leo Oppenheim tipológiáját ismerteti Komoróczy Géza: Rangjavesztett tudomány. Álomfejtés az ókori Mezopotámiában. In: Uő: Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Osiris, Bp., 1995. 47–82. 51.
7. Lucien Lévy-Bruhl: Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive. Librairie Felix Alcan, Paris, 1931; L'expérience mythique et les symboles chez les primitives. Librairie Felix Alcan, Paris, 1968.
8. Lévy-Bruhl: i. m. 1938. 98–133.
9. Komoróczy: i. m. 1995. 53.
10. Dell Hymes: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. Alapvető fogalmak. In: Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés (szerk. Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás) Osiris, Bp., 1997. 473–495.
11. Halbwachs: i. m.
12. Az elméletet ismerteti Em. Griffin: Bevezetés a kommunikációelméletbe. L'Harmattan, Bp., 2001. 65–71.
13. Pierre Nora (dir.): Les lieux de mémoire. Gallimard, Paris, 1986.
14. Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz, Bp., 1999. 30.
15. Sz. Kristóf Ildikó: Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. Tabula 1 (1–2) 1998. 60–83; Kálmán C. György (szerk.): Az értelmező közösségek elmélete. Balassi, Bp., 2001.

